

Візантійський процесійний хрест Десятинної церкви

Десятинна церква в Києві – найдавніша пам'ятка давньоруської мурованої архітектури, символ цивілізаційного вибору, який визначив вектор розвитку нашої країни ще тисячу років тому. Церква Пресвятої Богородиці (Десятинна) та комплекс палаців на Старокиївській горі були збудовані великим київським князем Володимиром Святославичем наприкінці X – на початку XI століття після хрещення Русі.

*Макет-реконструкція давнього Києва
(автор Д. Мазюкевич, консультанти П. Толочко, Ю. Асєєв)*

Нова релігія сприяла посиленню держави, зміцненню її міжнародного значення, розвитку писемності, літератури, архітектури, образотворчого та прикладного мистецтва. Збудована 996 року «майстрами з Грек», яких Володимир запросив з Візантії, церква впродовж століть була духовним і культурним центром, головною християнською святинею східнослов'янських народів. На утримання церкви Володимир виділив десяту частину князівських прибутків – десятину, звідки й походить її назва. *«Се даю церкви сей святей Богородице от имени своего и от моих град десятую часть»* (Повість минулих літ). У церкві знаходилися шановані християнські святині та богослужбові книги, припускають, що тут виник перший осередок давньоруського літописання.

Церква стала усипальницею київських князів і княгинь, до неї з метою вшанування предків було перенесено тіло першої княгині-християнки – бабусі Володимира Ольги, перепоховані останки князів Ярополка й Олега. У церкві зберігалися мощі священномученика Климента, папи Римського. Архітектура й оздоблення церкви, які мали

відобразити її місіонерське значення, стали еталоном, а в деяких випадках взірцем для храмів Давньої Русі. На жаль, церква проіснувала тільки два з половиною століття – 1240 року, під час штурму Києва ханом Батием, коли під склепіннями Десятинної церкви кияни шукали порятунку, її було зруйновано. Але й після руйнування пам'ять про цю східнослов'янську святиню не була втрачена, а територія залишилася сакральною для віруючих.

Західний фасад Десятинної церкви. Реконструкція М. Холостенка

Зокрема, відомо, що 1605 року тут діяла церква Святого Миколи Десятинного, у середині XVII століття за ініціативи київського митрополита Петра Могили на фундаментах південно-західного кута давнього храму було збудовано храм Різдва Пресвятої Богородиці, а у 1828–1842 роках новий храм за проектом В.П. Стасова. Руїни давньої церкви були визнані важливою історико-археологічною і архітектурною пам'яткою. Домінантою історичного ландшафту Києва фундаменти Десятинної церкви залишаються й досі.

У 1907 році під час розкопок на схід від Десятинної церкви (територія колишньої садиби лікаря М. Петровського) на дні братської могили захисників Києва від навали Батия В.В. Хвойка знайшов великий процесійний хрест зі срібним медальйоном із зображенням святого мученика Феодора в середохресті [Археологическая хроника, 1907, с. 29; Хвойка, 1913, с. 71].

Після знахідки хрест потрапив до збірки колекціонера Богдана Ханенка, за фінансової підтримки якого В.В. Хвойка провадив розкопки [Пекарська, Павлова, 2004, с. 94; Пескова, Строкова, 2012, с/ 164–165]. У 1911 році хрест експонували в Київському художньо-промисловому й науковому музеї; у березні-квітні 1915 року – на виставці церковної старовини в музеї барона О. Штігліца в Петрограді [Эрнст, 1915, с. 3–13].

*Розкопки В.В. Хвойки біля Десятинної церкви. 1907 р.
Малюнок В.В. Хвойки [За: Пескова, Строкова, 2012, рис. 26]*

У каталозі цієї виставки зазначалося, що стан хреста був незадовільним, а медальйон, що зберігся на його середохресті, ледве тримався: «...хрест возвышается на круглом железном стержне (длиной 10 см). На перекрестии сохранился, едва державшийся на месте, круглый медальон с погрудным рельефным изображением св. мученика Феодора (с греческой надписью “Св. Феодор”). Покрытый окисью и потому лишенный возможности выявить красоту своего выполнения, образок, судя по некоторым непокрытым окисью частям, принадлежит руке первоклассного мастера-чеканщика» [Макаренко, 1915, с. 70–71, кат. № 443, рис. 2]. З 1937 року хрест зберігався в колекції Київського історичного музею (нині – Національний музей історії України) [Пескова, Строкова, 2012, с. 165]¹.

Якщо на виставці в музеї барона О. Штігліца 1915 року хрест експонувався з медальйоном [Макаренко, 1915, рис. 2], то в 1940-х роках медальйон, який уже був відокремлений від хреста, потрапив до музею Дамбартон Окс у Вашингтоні, і тривалий час в Україні про його місцезнаходження не було жодних відомостей. У виданні 1996 року, присвяченому 1000-річчю освячення Десятинної церкви, до каталогу християнських старожитностей Десятинної церкви увійшов тільки хрест, який напередодні (1993–1995) було вперше з часу відкриття відреставровано [Білоусова, 1996, с. 147, кат. № 2]. Лише 2004 року Л.В. Пекарській і В.В. Павловій (Білоусовій) вдалося з'ясувати місцезнаходження медальйона й обставини, за яких він потрапив до Америки. За даними каталогу музею Дамбартон Окс, медальйон був придбаний цим закладом 1949 року в київського колекціонера Бориса Кас'яновича Жука, який емігрував у 1943

¹ Інв. № В-4553/81(2196).

*Реконструкція хреста з Десятинної церкви з медальйоном
зі св. Феодором [За: Pekarska, 2011, pl. 9.9]*

році до Австрії, а потім – до Німеччини². Таким чином, медальйон і хрест нині існують окремо один від одного [Ross, 1962, p. 24–25, pl. XXIII; Пекарська, Павлова, 2004, с. 96–97; Pekarska, 2011, p. 236–238].

Чотириконечний хрест видовжених пропорцій, розміром 61×35 см (max. – від верхнього диска-«слізки» до нижнього), 56×33 см (min. – посередині вигину); рукоять завдовжки 10,6 см³. Перекладини хреста потроху розширюються й завершуються в кожному з кутів мініатюрними дисками. Хрест має багато втрат і тріщини. Основа хреста залізна, обтягнута тонкими бронзовими посрібленими пластинами, які закріплені з одного (тильного?) боку загнутими краями пластини іншого (лицьового?) боку і додатково закріплені дрібними накладними пластинчастими круглими кастами, раніше заповненими, імовірно, емаллю. Залишки емалі у вигляді темної склоподібної маси частково збереглися лише в одному касті на верхньому рамені. З протилежного (лицьового?) боку по краю хрест прикрашав накладний псевдоджгут (зберігся частково). На кінцях перекладин і в середохресті хрест прикрашали накладні медальйони (загалом десять), від яких збереглися

² Археолог за фахом, Б.К. Жук працював науковим консультантом-експертом Київського художньо-промислового й наукового музею. У 1921 році, коли із церков і музеїв вилучали золоті й срібні речі «на допомогу голодуючим», загинуло багато історичних коштовних речей. Музейні експерти іноді виділяли й ховали предмети, що мали історичну та художню цінність. Напевно, саме таким чином медальйон зі св. Феодором потратив не на переплавку, а до приватної колекції музейного консультанта-експерта [Пекарська, Павлова, 2004, с. 97].

³ За даними В.В. Хвойки, розміри хреста були 62×40 см, довжина стрижня – 10 см [Хвойка, 1913, с. 75–76].

сліди припою. Виходячи із цих слідів, центральні медальйони були більшими, і до них примикали декоративні накладки, що утворювали хрестоподібні фігури з раменами різної форми: трапецієподібними (збереглися сліди від трьох, окрім нижнього) і видовженими трикутними, із шестипелюстковими розетками в колі на кінцях (збереглися дві – знизу й ліворуч). Такі самі розетки прикрашали диски на трикутних виступах перекладин самого хреста (збереглася одна).

*Лицьовий і зворотний боки процесійного хреста з Десятинної церкви
[За: Пескова, Строкова, 2012, с. 160–161]*

*Срібний медальйон з карбованим рельєфним зображенням св. Феодора.
[За: Дамбартон Окс, Асс. № 49.8; Пескова, Строкова, 2012, с. 163]*

Медальйон виготовлено з дуже тонкого листового срібла і розміщено на бронзовій опуклій основі круглої форми, але дещо більшого діаметра. Розмір срібного медальйона –

4,7 см, бронзового – 5,7 см. Медальйон трохи вигнутий, посередині зворотного боку на бронзовій основі є залишки оксидів заліза, імовірно, від штифта кріплення. Майже по самому краю срібний медальйон прикрашає смужка меандрового орнаменту, який обрамляє вписане в коло, виконане досить високим рельєфом (до 3 мм) зображення св. Феодора. З обох боків його фланкує грецький напис імені святого $\Theta \text{ A}(\gamma\iota\omicron\varsigma) \text{ \Phi} \epsilon\omicron\delta\delta\omega\rho\omicron\varsigma$.

Святого зображено погрудно, фронтально, як мученика – з чотириконечним хрестом, якого він тримає перед собою зігнутою в лікті правицею. У святого видовжене обличчя, круглі, широко поставлені очі із заглибленими крапками зіниць, прямий ніс із тонким переніссям, розширений внизу трикутником, із трикутними заглибленнями ніздрів. Волосся коротке, кучеряве, великі локони майже круглої форми закривають половину лоба. Вуса довгі, невелика борода поділена на окремі пасма. Святий одягнений у хітон з довгими рукавами і хламиду, скріплену на правому плечі фібулою і прикрашену узорчастим табліоном, який вказує на високий соціальний статус св. Феодора.

Святий Феодор Стратилат.

*1 – Мінологій Василя II. Кінець X – початок XI ст.
Vatic. Gr. 1613, fol. 383, ca. 985.*

*2 – Московський Мінологій. XI ст. ГИМ. Syn. Gr. f. 25v.
[За: Zakharova, 2011, figs. 25, 26]*

Це дає підстави припускати, що зображено св. Феодора Стратилата – полководця чи генерала, а не Тирона, прізвище якого означає «рекрут» – вояк, який ще проходить тренування. Але достеменно визначити ім'я святого, зображеного на медальйоні, не можна, оскільки іконографія цих святих має багато спільного, а до IX століття вшановували тільки одного святого Феодора – новобранця війська Галерія Максиміана, родом з міста Евхайт (у Малій Азії, нині – Туреччина) [Мурьянов, 1984, с. 57; The Oxford Dictionary, 1991, vol. 3, p. 407–409].

*Щорічна процесія 26 жовтня в Константинополі на спогад
про землетрус 740 року.
Мінологій Василя II. Кінець X – початок XI ст. Vatic. Gr. 1613, fol. 14265*

Звичайно, подібні візантійські процесійні хрести з лицьового боку оздоблювали медальйонами з Деїсусом. По горизонталі розміщували зображення Христа – у середохресті, обабіч – Богоматір та Іоанна Хрестителя, по вертикалі – архангелів Михаїла і Гаврила. Саме так, найвірогідніше, було прикрашено й лицьовий бік хреста з Десятинної церкви. На зворотному боці найчастіше були зображені вибрані святі. Оскільки подібні процесійні хрести у Візантії використовували не тільки в богослужінні, а й під час імператорських церемоній і військових кампаній, серед вибраних святих зображували також воїнів (Новгородський хрест і хрест із лаври Святого Афанасія на Афоні, XI ст.). Тому зображення святого мученика Феодора в центральному медальйоні, найвірогідніше, прикрашало зворотний бік хреста з Десятинної церкви.

За визначенням Н.П. Кондакова, який вивчав київський хрест відразу після його відкриття, це твір грецької роботи X–XI століть [Хвойка, 1913, с. 75]. Медальйон цього хреста в каталозі Музею Дамбартон Окс датовано X століттям [Ross, 1962, р. 24–25]. Подібний срібний хрест кінця X століття з Адріанополя зберігається в Музеї Бенакі в Афінах. З лицьового боку його прикрашає дещо незвична композиція Деїсуса: два бокові медальйони з виконаними черню зображеннями Христа й Богоматері, а центральний – із чеканим зображенням Іоанна Хрестителя, що було пов'язано з призначенням хреста; на зворотному – святі воїни. Святі зображені й на дисках-«скльозках» на кінцях перекладин хреста з лицьового боку. Зі зворотного їх прикрашали восьмипелюсткові розетки, а диски були скріплені між собою тонкою свинцевою платівкою [Bouras, 1979, р. 21–22; The Glory, 1997, р. 59–60, no. 23]. Зображені на реверсі деяких хрестів святі були тезоіменні храмам,

у яких вони зберігалися (хрест із лаври Святого Афанасія на Афоні [Grabar, 1969, р. 99–125]).

*Срібний хрест з Адріанополя. Кінець X ст. Музей Бенакі в Афінах.
[За: The Glory, 1997, no. 23]*

Візантійські процесійні хрести робили з різних матеріалів і в різних техніках. Переважно використовували золото, срібло, мідь та залізо. Залізною (іноді дерев'яною, як наприклад, у хреста Новгородського музею-заповідника XI століття) була основа – сердечник таких хрестів. Зверху їх обтягували золоченими срібними або срібленими чи золоченими бронзовими тонкими пластинами і прикрашали карбованими накладними або гравірованими зображеннями в техніці черні або емалі [Смирнов, 1975, с. 27–44; Банк, 1975, с. 40–44; Cotsonis, 1994, р. 56–64]. Золоті процесійні хрести невідомі. Вважають, що золотим був «хрест Константина», який зберігався в палацовій церкві Великомученика Стефана Великого палацу. За описом Константина Багрянородного, це був великий, інкрустований коштовним камінням хрест, якого виносили під час святкових виходів василевсів. Константинів хрест, за переказом Євсевія, було створено на зразок того, що його він бачив на небі перед Мальвійською битвою. Анонімний автор кінця VIII – початку IX століття описав один з урочистих хрестів, що прикрашали площі Константинополя, який він пов'язує з хрестом видіння Константина: «В северной части форума стоит крест, каким увидел его на небе великий Константин, позолоченным и с круглыми шарами на концах» [Смирнов, 1975, с. 36]. Срібні, частково золочені хрести є більш поширеними серед відомих великих хрестів [The Glory, 1997, р. 59–67, nos. 23–27]. Бронзові хрести імітували срібні й були дешевшими, але серед тих, що збереглися до нашого часу,

переважають невеликі, майже вдвічі менші за київський, що датуються кінцем XI – початком XII століття. Відомі великі бронзові хрести: хрест X століття з музею Канеллополуса в Афінах, що його прикрашають гравіровані орнаменти і медальйон із синьою емаллю всередині [The Glory, 1997, p. 58, no. 22], та хрест із Новгородського музею-заповідника з карбованими медальйонами [Смирнов, 1975, с. 27–40; Банк, 1975, с. 40–44].

Серед небагатьох процесійних хрестів, знайдених на території Давньої Русі, хрест із Десятинної церкви – єдиний, що має археологічне походження [Пескова, Строкова, 2012, с. 51]. В.В. Хвойка вважав, що знайдений ним хрест був на престольним хрестом Десятинної церкви. Його поклали до братської могили останні захисники Києва 1240 року, які залишилися живими й побоювалися, що шанована святиня потрапить до рук невірних [Каргер, 1958, с. 504–505]. Л.В. Пекарська і В.В. Павлова, які також датують хрест кінцем X століття, враховуючи місце й умови знахідки, припустили, що це був один з тих хрестів, що їх, за літописом («ікони і начиння церковне і хрести»), князь Володимир привіз із Корсуня. На їхню думку, «цим хрестом, напевно, разом із корсунськими священиками князь охрещував киян на Дніпрі влітку 988 р. <...> Під час оборони князівської резиденції від монголів узимку 1240 р. цей хрест як символ захисту та наочне свідчення віри й перемоги над ворогом взяли в бій останні захисники Києва. Саме з ними хрест і поховали у братській могилі» [Пекарська, Павлова, 2004, с. 98; Pekarska, 2011, p. 236–238].

Існує також припущення, що, оскільки, за аналогіями, зображення вибраних святих розміщували на реверсі, центральне зображення св. Феодора могло бути тезоіменним патрону храму Федорівського (Тирона) монастиря, розташованого в межах дитинця, поблизу Софійської (Батисвої) брами (перетин вул. Великої Житомирської та Володимирської). Цей монастир був заснований великим князем Мстиславом Володимировичем, хрещеним як Феодор 1124 року. Виходячи зі свого припущення про належність хреста Федорівському монастирю, В.В. Павлова (Білоусова) не виключає, що мотивація його покладання до братської могила могла бути іншою, ніж запропонована В.В. Хвойкою. Загиблих у грудні 1240 року могли поховати не раніше весни наступного року, і стародавній хрест зі зруйнованого храму Федорівського монастиря міг бути покладений до могили на знак страждання мучеників, оскільки «процесійні хрести відігравали велику семіотичну роль і використовувались у молебнях при хресній ході під час значних подій (православні свята, військові походи, безводдя, землетрус тощо)» [Білоусова, 1996, с. 75].

*Набуття мощей Климента Римського. Мінологій Василя II.
Кінець X – початок XI ст. (Vatic. Gr. 1613, fol. 14265)*

Її зауваження не позбавлене логіки, адже храм Федорівського монастиря не зазнав такого ушкодження, як Десятинна церква, і поховати загиблих могли саме монахи цього монастиря. Водночас існуючі аналогії підтверджують датування хреста кінцем X – початком XI століття, а місце й умови знахідки вказують на його відношення до Десятинної церкви [Пескова, Строкова, 2012, с. 52].

Джерела та література

Публікації:

1. Археологическая хроника (за 2-ю половину 1907 года) // Известия Императорской археологической комиссии. Прибавление к вып. 26. – 1908. – С. 1–69.
2. Білоусова В. Культурні речі з колекції «Десятинна церква» НМІУ // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – Київ: АртЕк, 1996. – С. 75–76, 146–153.
3. Историко-культурный Атлас по русской истории / ред., сост. Н.Д. Полонская, М.В. Довнар-Запольский. – Киев, 1913.
4. Міллер М. Таємниця Десятинної церкви // Наша культура. – Вінніпег, 1952. – Чис. 9 (174). – С. 24–26.
5. Каргер М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города: в 2 т. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1958. – Т. 1.
6. Курінний П. Українська ікона княжого часу X–XIII ст. // Записки НТШ – Мюнхен; Рим; Париж, 1966. – Чис. 181: Релігія в житті українського народу. – С. 83. – № 12.

7. *Макаренко Н.* Выставка церковной старины в музее барона Штиглица // Старые Годы. – 1915. – Июль-август. – С. 14–81.
8. Національний музей історії України. Фотоальбом / під ред. Н. Ковтанюк. – Київ: ЕММА, 2001.
9. *Пекарська Л.* Пам'ятки княжого Києва в західних колекціях // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи. Матеріали ювілейної Міжнародної науково-практичної конференції / під ред. Н.Г. Ковтанюк. – Київ, 1999. – С. 64–65.
10. *Пекарська Л.В., Павлова В.В.* Процесійний хрест із Київського дитинця // Археологія. – 2004. – № 4. – С. 94–100.
11. *Пескова А.А., Строчкова Л.В.* Христианские древности Византии в «сирийской коллекции» Б.И. и В.Н. Ханенко. – Санкт-Петербург; Киев: Петербургское востоковедение, 2012.
12. *Хвойка В.В.* Древние обители Среднего Поднепровья и их культура в доисторическое время (по раскопкам). – Киев: Тип. т-ва Е.А. Синькевич, 1913.
13. *Эрнст Ф.* Церковная старина в Петрограде // Старые годы: Ежемесячник для любителей искусства и старины. – 1915. – Июль-август. – С. 3–13.
14. *Peckarska L.* Jewellery of Princely Kiev. The Kiev Hoards in the British Museum and The Metropolitan Museum of Art and Related Material. – Mainz; London, 2011. – (Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums. 92).
15. *Ross M.C.* Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. Vol. 1: Metalwork, Ceramics, Glass, Gliptic, Hainting. – Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1962.

Аналогії:

16. *Банк А.В.* Послесловие к статье А.П. Смирнова // Древнерусское искусство: Зарубежные связи. – Москва: Наука, 1975. – С. 40–44.
17. *Мурьянов М.* Фрагмент культурной истории древних славян // Советское славяноведение. – 1984. – № 1. – С. 57–67.
18. *Смирнов А.П.* Выносной чеканный крест греческой работы XI–XII веков // Древнерусское искусство: Зарубежные связи. – Москва: Наука, 1975. – С. 27–40.
19. *Bouras L.* The Cross of Adrianople: Silver Processional Cross of the Middle Byzantine Period. – Athens, 1979. – (Benaki museum).
20. *Cotsonis J.A.* Byzantine Figural Processional Crosses. Dumbarton Oaks Collection Publications. Vol. 10. – Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1994.

21. *Grabar A.* La precieuse croix de la Lavra de Saint-Athanase au Mont-Athos // Cahiers archeologiques. – 1969. – Vol. 19. – P. 99–125.
22. *Nagel H.G.* Prozessionskreuze und Prozessionen in Byzanz: Kunstgeschichte im Schnittpunkt von Religions und Gesellschaftsgeschichte / Inauguraldissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Universität Heidelberg, 2012. – Heidelberg, 2014.
23. The Oxford Dictionary of Byzantium [editor in chief A.P. Kazhdan]. – 3 volumes. – New York-Oxford: Oxford university press, 1991.
24. *Zakharova A.* The miniatures of the Imperial Menologia // Nea Rhome. Rivista di Ricerche Bisantinistiche. – 2011. – No. 7. – P. 131–153.